

TANZİMAT ŞİİRİNDE İDEAL İNSAN TİPİ

*M. Fatih KANTER**

ÖZET

Osmanlı devletinin çöküş sürecini yaşadığı dönemde, devrin aydınları “ideal insan tipi” oluşturma çabasına girerler. Tanzimat’ın ilânı ile birlikte Batı’daki gelişmelerin yeni yeni farkına varan insanımız, kendi eksikliğini gidermeye çalışır. Bu noktada dönemin edebiyatçılarına da büyük bir görev düşmektedir: İdeal insan modelini eserlerinde ortaya çıkarmak.

Tanzimat birinci dönem ve ikinci dönem sanatçıları da eserlerinde, kendi ideallerini yansıtacak ideal insan tipini anlatmaya çalışırlar. Biz bu çalışmamızda Tanzimat nesline öncülük eden şairlerimiz ile birlikte, Tanzimat birinci dönem ve ikinci dönem şairleri ile Ara Nesil sanatçısı olan Muallim Naci’nin şiirlerindeki ideal insan tipini tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler

İdeal insan, Tanzimat, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit Tarhan, Muallim Naci.

İnsan, varoluşundan bu yana ideali arayan ve idealleri uğrunda yaşamını devam ettiren sosyal bir varlıktır. İdeale ulaşma tutkusunu, her milletin tarihinde farklı yansımaları neden olur. Özünde yaratılıştan bu yana var olan değerleri zirve noktada ve tek bir insanda toplama arzusu ise milletleri ideal insan tipini oluşturmaya yönlendirmiştir. Türk milletinin tarihinde de ideale ulaşma arzusu ve ideal insan tipi oluşturma çabası tarih boyunca varolagelmıştır. Türk milletinin “ideal insan tipi” de içinde yaşadığı sosyal şartlara dayalı olarak değişkenlik gösterir. Tarih içerisinde “alp tipi”, “gazi tipi”, “veli tipi” olarak kendini gösteren “ideal insan tipi”, Tanzimat sonrasında farklı bir hüviyete bürünerek “yeni insan tipi” şek-

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/fatihkanter@firat.edu.tr

linde karşımıza çıkar. Eskiden tamamıyla bağımsız olmamakla birlikte bu tip, kendi kimliğinin özellikleriyle birlikte yeni özellikler de yüklenir.

Tanzimat'la birlikte Aydınlanma'nın etkisine giren Osmanlı medeniyet dairesinde Doğu ile Batı, eski ile yeni arasında sıkışıp kalan insanımız, artık daimi bir arayış süreci içerisine girmiş olur. "1839'dan sonraki devrin bir hususîliği de memlekette gittikçe kuvvetini artıran bir ikiliği doğurması, onun manzara ve ruh bütünlüğünü kırmasıdır. Bugün bile halk dilinde ve hatta fikir hayatında o zamanlardan kalan "alafranga" ve "alaturka" (musikide olduğu gibi), "eski" ve "yeni" (zihniyet meselelerinde) tabirleriyle ifade edilen bu ikilik realitesi Tanzimat'ın en büyük fatalitesidir".¹ Islahat döneminden itibaren değişmeye meyil gösteren "Türk insanı, her şeyden önce dinin özü ve esasıyla değilse bile din etrafında teşekkül eden zihniyetle karşı karşıya gelir; kabul ettiği hayatı idare eden değerler bütünü üzerinde, dağınık ve sistemsiz de olsa, düşünmeye başlar. Kâinatı, hayatı ve insanı akıl ve iradesiyle değerlendirmeye yönelir."²

Tanzimat yıllarında değişen şartlar ile birlikte toplumun beklediği ideal insan tipi de değişiklik gösterir. Bu değişiklik elbette dönemin aynası olarak görülen şairlerin şiirlerine yansımıştır. Bir tür şaşkınlık süreci yaşayan Türk toplumunun ideal insanı belirleme ve oluşturma çabaları bir belirsizlik aşaması içerisinde ilerler.

Tanzimat yıllarında, şiirimizde yer alan ideal insan tipini, dönemin özelliklerini de göz önünde bulundurarak üç alt başlıkta incelemeyi uygun bulduk.

1. Yeni İnsan Tipine Doğru İlk Adımlar

Tanzimat'ın birinci döneminde Şinasi'ye gelmeden önce edebiyatımızda ilk kıpırdanmalar görülmeye başlanır. Bu dönemde; Sadullah Paşa ve Âkif Paşa'nın bazı şiirlerinde ideal insana ait birtakım ipuçları görmek mümkündür.

Edebiyatımızın yenileşmesi yolunda bir manzumesiyle katkıda bulunan Sadullah Paşa, yazdığı 'Ondokuzuncu Asır' şiirinde yüzyılın gerektirdiği dünyanın ve toplumun sınırlarını belirlemiştir. 'Ondokuzuncu Asır

¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1997, s. 136

² Şerif Aktaş, *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi*, Akçağ Yay., Ankara 1996, s. 25

manzumesi, değişen dünya karşısında hayretler içerisindeki Osmanlı insanının ve yaşamının değişmesini belgeler niteliindedir. Manzumesinde insan aklının üstünlüğünü, ilim ve tekniği ön plâna çıkaran Sadullah Paşa;

“Zaman zamân-ı terakkî cihân cihân-ı ulûm
Olur mu cehl ile kâbil bekâ-yı cem‘iyyât”³

diyerek devrin ilerleme zamanı olduğunu, ilim ve teknoloji karşısında cehaletin hiçbir şekilde direnemeyeceğini belirtir. Batı’nın ilim ve teknolojisini bir anda fark eden insanımızın, zamanın/devrin gerisinde kalmasının şaşkınlığı ve uyanışı böylelikle Sadullah Paşa’nın şiirinde gün ışığına kavuşur.

“Besâit oldu mürekkebe mürekkebe oldu basît
Bedâhet oldu tecârible hayli meçhûlât”⁴

Bilimi ve insan aklını her şeyden üstün tutan Sadullah Paşa pozitivizm fikir akımının ilkelerine sıkı sıkıya bağlanmıştır. Aklın büyüklüğü Sadullah Paşa’da öylesine kesin çizgilerle çizilmiştir ki, Ziya Paşa’daki aklın yetersizliği karşısındaki şüphe durumu burada söz konusu bile değildir.

Tanzimat neslinde şiirimizin yenileşme yolunda kıpırdanmasını sağlayan şairlerden biri de Akif Paşa’dır. Burada şairlik yönünden aslında eskiye bağlı olan şairin muhteva yönünden yeniyeye yaklaştığı görülür. Onun fikir ve tema itibarıyla yeni sayabileceğimiz şiirleri, felsefi bir tarzda varlığı sorgulayan “Adem Kasidesi” ile, sade bir dille torunu için kaleme aldığı “Mersiye”den ibarettir.

“Adem Kasidesi”nde varlıktan uzak kalmaktan şikâyet eden insanın yokluğu istemesi görülür. Yokluk karşısındaki bu arzulu söyleyiş tarzı bizim edebiyatımızda yenidir. Akif Paşa’nın şiirinde “insan”, kafası soru işaretleri ile dolu bir hâlde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle “Adem Kasidesi”nde ferdi bir bunalımın felsefi bir sorgulayış neticesinde buhrana dönüştüğüne şahitlik ederiz. “Ferdî meselelerin bu tarzda bir nevi felsefi azaba yol açacak kadar plân değiştirmesi, eski edebiyatımızda ilk defa görülen bir vak’adır. Bu, insanın kendi talihi ile karşılaşmasıdır.”⁵

³ Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I*, Dergâh Yay., İstanbul 1998, s. 72

⁴ a.g.e., s. 70

⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 98

Nitekim “Adem Kasidesi”nin başında

“Can verir âdeme endîşe-i sahbâ-yı adem
Cevher-i can mı aceb cevher-i minâ-yı adem”⁶

diyerek ‘yokluk’ kavramını ‘canın özü’ olarak gösterdikten sonra, hemen ikinci mısradaki şair, yokluk düşüncesini merkeze taşır. “Dünya ile kendi ‘ben’ini karşı karşıya getiren Paşa, dünyanın nimetlerinden ayrı kaldığı için isyan eder. Hayat ve olaylara ‘ben’ merkezli bakış onun şiirinin hâkim karakteridir.”⁷ Akif Paşa’nın talihinden şikâyeti ve yokluğu istemesi anlak ruh durumu ile bağdaştırılsa bile bu, davranış tarzının yeniliği bakımından önem taşır. Akif Paşa’yı eskilerden ayıran ve onun yeniliği arayan bir şair olarak görülmesi, Paşa’nın yokluk fikrini ısrarla savunması ile izah edilebilir. Nitekim;

“Biz bu mihnet-geh-i hestîye küçükten geldik
Yoksa kim eyler idi terk-i kühencâ-yı adem”⁸

derken Akif Paşa, yokluğa farklı açıdan bakar. “Onun için yokluk kendisini ıstıraptan kurtaracak çare, bir mihnet yeri olan varlıktan, “mihnetgeh-i hestîden” dışarı çıkaracak olan bir vasıttır. Kasidenin büyük bir kısmını ıstırapların tamamen sona erdiği bir yer olan adem ülkesinin tasviri teşkil eder.”⁹ Yokluk, ıstırap ve dertlerden uzaklaşılacak bir ütöpik mekân özelliği taşır. Akif Paşa’dan sonra özellikle Servet-i Fünun nesli şairlerinde göreceğimiz bu anlayış tarzı, bireydeki kaçış temayülünün ilk örneklerinden sayılabilir. Bu bağlamda, Paşa’nın yokluk ülkesini istemesi ile Servet-i Fünûncuların yaşanan dünyadan kaçma istekleri, temelde aynı felsefi huzursuzlukla bağdaştırılabilir.

Şiirimizde eskiden beri varolan geleneksel insan tipi, Akif Paşa ile birlikte değişim sürecine girer. Özellikle 19. yüzyılın ilk dönemlerinde eski cemiyetin kesin standartlarından farklı bir düşünce yapısına sahip, huzursuz bir insan tipi karşımıza çıkar.

Tanzimat birinci dönem şairlerinin edebî ortamını hareketlendiren siyasî, sosyal olayların yanında şüphesiz, yukarıda adını zikrettiğimiz şa-

⁶ Mehmet Kaplan, *a.g.e.*, s. 17

⁷ İbrahim Kavaz, *Akif Paşa Hayatı ve Eserleri*, AKM Yay., Ankara 2005, s. 77

⁸ Mehmet Kaplan, *a.g.e.*, s. 19

⁹ Mehmet Kaplan, *a.g.e.*, s. 51

irlerin payı da unutulmamalıdır. Bilinen bir gerçektir ki hiçbir edebî hareket, arka plânı olmadan gün yüzüne çıkmamıştır.

2. Toplumsal Söylem ve Yeni İnsan Tipini Arayış

2.1. İlk İsim: Şinasi

Şinasi, Osmanlı'nın Tanzimat döneminde yüzünü Batı'ya çevirdiği anda, öncü konumunda karşımıza çıkan ilk aydınlarımızdandır. O, "akılcı bir kavrayışı dünya ve Tanrı ilişkilerine kadar taşımak isteyen modernist bir öncüdür. Şinasi'nin dünyaya, topluma ve olaylara bakışı, geç kalmış bir Türk rönesansından izler taşır"¹⁰

Şinasi, şiirlerinde ve düzyazılarında, insanı Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında idealleştirir. Yenileşme yolunda yürüyen Osmanlı'nın değişimini başlatan Tanzimat Fermanı'nı yazan da okuyan da bizzat Mustafa Reşid Paşa olmuştur. Yenileşme, Batı medeniyetinin ilerlediği çizgiyi takip eden aydınlarımız tarafından büyük adımlarla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yüzünü artık kendi yalnızlığına ya da tarihine değil batının ilerleme tarihine ve değişimine dönen aydınlarımız, edebî alanda bu etkileri yansıtmayı amaçlamışlardır. Sonraki yıllarda başlayacak olan Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketleri aynı fikirlerden doğmuştur. Tanpınar'ın da belirttiği gibi "yeni aydın tipi"nin prototipi olarak karşımıza çıkan Reşid Paşa, ilâhî güçler birliğini bünyesinde toplamış gibidir"¹¹.

Kahramanlık olgusunu farklı boyutlara taşıyan şair, bu olguyu, Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında açığa çıkarır. Kahraman, tüm varlığını kendinden önce insanlığa adayan "adalet ve hikmet" gibi özelliklere sahip olan kişidir. Yani Şinasi'nin deyimiyle Mustafa Reşid Paşa'dır.

“Adl ü hikmetle eden sen gibi re'y u tedbîr
Kahramândır ne kadar etmese ceng ü cidâl”¹²

¹⁰ Ramazan Korkmaz; *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara 2004, s. 24-25

¹¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 198

¹² Mualla Anıl, *Şinasi- Müntahâbât-ı Eş'ârım- Divan*, Akba Kitabevi, Ankara 1945, s. 9; Süheyl Beken, *Şinasi- Müntahâbât-ı Eş'âr*, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara 1960, s. 23

Şinasi'nin şiire getirdiği yeniliğin temel dayanak noktası akıldır. Akıl, ideal insan tipinin rehberi konumundadır. Gerçi akıl kavramına önem vermesi, Şinasi'nin şiirlerinde duygu yönünün zayıf kalmasına neden olur. Duygularını ve iradesini aklın emrine vermeyi uygun bulan şair, *Müntehâbât-ı Eş'âr*'ın başından itibaren "akıl" sözcüğünü şiirlerinde vazgeçilmez bir unsur olarak kullanır. Kitabın en başında yer alan "tahmid", onun şiirindeki yeniliğin müjdecisi olur:

“Değil mi Tanrı'nın ihsanı akl ü kalb ü lisân
Bu lütfu etmelidir fikr ü şükr ü zikr insân”¹³

Eserinin hemen başında, Tanrı'nın insana verdiği özellikleri sıralarken akıl kavramını başköşeye yerleştirmesi dikkat çekicidir. Şinasi'nin, eski edebiyattan içerik bakımından farklı olarak yazdığı “Münâcât”ında yine akıl ön plândadır. “Münâcât”ın on birinci beytinde, insanın Tanrı'yı akıl yoluyla kavraması, can ve gönül yoluyla da ona teslim olması gerektiğini ifade eder. Eski edebiyatımızda üzerinde fazla durulmayan akıl kavramı, artık insanın en önemli tarafı niteliğine bürünür. Şüpheciligi de beraberinde getiren bu yenilik, Şinasi'yi “batıl inançlardan kurtulmuş, modern esaslarını ilimde, akılda ve psikolojide arayan bir dindarlık”¹⁴ vasfına ulaştırır.

Akıl düşüncesinin Şinasi'nin şiirlerinde önemli bir yer tutması Aydınlanma dönemi düşünürlerinin görüşlerine dayanır. “Aydınlanma düşünürleri iyiye yatkın ve evrensel bir “insan doğası”ndan hareket ederler. Özgür ve akılcı birey, pekâlâ, “iyi vatandaş” olabilirdi ve bu vatandaşlardan oluşan toplum ileri ve yatkın bir düzeye çıkabilirdi.”¹⁵ Şinasi'nin iyi vatandaş prototipi Mustafa Reşid Paşa'dır. Böyle olmasının sebebi Reşid Paşa'nın aklını en iyi şekilde kullanmasıdır.

“Âsafâ aklına dil-bestedir akl-i fa'âl
Cevher-i hilkâtine olmuş araz izz ü celâl”¹⁶

¹³ Anıl, *a.g.e.*, s. 5; Beken, *a.g.e.*, s. 3

¹⁴ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyat Üzerine Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 259

¹⁵ Hans Van Der Loo, *Williem Van Reijen; Modernleşmenin Paradoksları*, İnsan Yay., İstanbul 2003, s. 67

¹⁶ Anıl, *a.g.e.*, s. 9; Beken, *a.g.e.*, s. 23

Eski ile yeni arasındaki sembolik çatışma; kalp ile akıl arasında cereyan eder. Onun şiirlerinde geçen yeni kavramların hepsi birbiriyle ilintilidir. Her kavram, zincirleme olarak ötekine bağlıdır. Yeniye getirirken eskiye de karşı çıkma eğiliminde olan şair, bunu zıtlıklarla ifade eder. Bunun örneklerinden belki de en önemlisi kalem-kılıç ikilemidir:

“Kalem kılıç olup aklın debîr ü cellâdı
Biri îşâret ederse biri eder tedmîr”¹⁷

Kalem yeniliğin ve akılcılığın/pozitif ilimlerin sembolü olarak karşımıza çıkar. Akıllı insan bilgiye ulaşır ve kendini pozitif bilimlerle donatır. Eskiden olduğu gibi sadece kılıca ve zafere alışkın insan tipinin yerine, böylelikle, ilim bakımından donanımlı insan tipleri çıkar. Tanzimat sonrası edebiyatımızda bilginin önemini kavrayan aydınımızın “insan-ı kâmil” anlayışından “kemâlât-ı insaniye” anlayışına geçişi de bu yüzdendir.

İdeal insan tipini oluşturan bütünün bir diğer parçası da medeniyettir. “İdeal insan” anlayışını Reşid Paşa ile bütünleştiren Şinasi, medeniyet düşüncesini de kahramanında yüceltmıştır:

“Aceb midir medeniyet resulü dense sana
Vücut-ı mu‘cizin eyler taassubu tahzîr”¹⁸

Şinasi, en çarpıcı beyitlerinden birinde Reşid Paşa’yı bu şekilde tanımlarken, medeniyeti taassubun karşısına koyar. Reşid Paşa, mucizevî şekilde medeniyet fikrinin uygulayıcısı konumunda karşımıza çıkar. Tanpınar’ın dediği gibi; “O, bazan ‘medeniyet resulü’, bazan ‘fahır-ı cihân-ı medeniyet’ olur”.¹⁹

Medeniyet yolunda büyük adımlar atan “ideal insan”, adalet kavramını da yanı başında taşır. Avrupa’da yaşanan insan hakları mücadelesi ve Şinasi’nin Paris yaşamı sırasında buna tanık olması, ondaki adalet düşüncesinin gelişmesini sağlamıştır. Şiirlerinde sıkça rastladığımız adalet kavramı, yine ideal kahraman Reşid Paşa’da hayat bulur:

“Adl ü hikmetle eden sen gibi re’y ü tedbîr
Kahramândır ne kadar etmese de ceng ü cidâl”²⁰

¹⁷ Anıl, *a.g.e.*, s. 13; Beken, *a.g.e.*, s. 26

¹⁸ Anıl, *a.g.e.*, s. 13; Beken, *a.g.e.*, 26

¹⁹ Tanpınar, *a.g.e.*, s. 200

²⁰ Anıl, *a.g.e.*, s. 9; Beken, *a.g.e.*, s. 23

Savaş meydanında zaferlere alışkın eski insan tipinin yerine yeni bir insan tipi oluşturma çabası adalet ve hikmet kavramlarıyla bütünleşerek başlamıştır. Şinasi, Reşid Paşa için yazdığı kasidelerde bir yandan kahramanı Reşid Paşa'nın özelliklerini sıralarken öte yandan idealindeki "ideal insan"ın hangi özelliklerle donanmış olduğunu gösterir. Bunların başında adalet düşüncesi gelir. Bu insana Tanrı'dan ilâhî bir eser olarak bağışlanmıştı. Adalet kavramının arkasında insanlar arasındaki eşitlik düşüncesi yatar. 18. yüzyılda Batı medeniyetini temelden sarsan hareketlenmelerin etkisinde kalan Şinasi, bu yeni fikirleri şiirine en güzel şekilde yansıtır.

Reşid Paşa'nın Tanzimat'ın ilânıyla üstlendiği görev, yeni bir devir açması bakımından önemlidir. Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra, insan hakları devlet tarafından güvence altına alınanlardan ikincisi kanun fikridir. Can, mal ve namus güvenliği, bu hakların başında yer alır. Kanunlar, hürriyetin temelidir. Reşid Paşa Türkiye'ye kanun fikrini getirmekle, insanları esaretten kurtarmış", onlara daha rahat yaşama olanağı sağlamıştır:

“Bir ıtık-nâmedir insâna senin kânûnun
Bildirir haddini sultâna senin kânûnun”²¹

“İnsan hakları beyannâmesini okumuş bir insanın düşüncelerini”²² bulduğumuz bu dizelerde, Tanzimat Fermanı'nın padişahın haklarını kısıtladığını vurgulaması dikkat çekicidir.

Şinasi, hürriyeti arzulayan bir kişi olmasına rağmen, ne rejim muhalifi ne de padişah düşmanıdır. Onun tek düşmanı zulüm ve esarettir. Zulüm ve esaretin kaynağı ise cehaletten başka bir şey değildir. Şinasi, zulüm ve esaretin elinde köle olan halkın, Reşid Paşa'nın kanunu ile azat edildiğini söyler:

“Ettin âzâd bizi olmuş iken zulme esîr
Cehlimiz sanki idi kendimize bir zincîr”²³

²¹ Anıl, *a.g.e.*, s. 11; Beken, *a.g.e.*, s. 29

²² Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri*, Dergâh Yay., İstanbul

1991, s. 170

²³ Anıl, *a.g.e.*, s. 11; Beken, *a.g.e.*, s. 29

Şinasi'nin şiirlerinde ortaya koyduğu “ideal insan tipi”; aklını kullanabilen, adaletli, insan haklarına saygılı, vatanperver, kanunlara karşı saygılı, medenî, ilim ve irfan sahibi kişilerdir. Ancak, bu yönde kendisini geliştiren kişiler, “aydın” kimliğini kazanabilirler.²⁴ Onun Türk şiirine getirdiği içerikte ve özde yaptığı yenilik önemlidir. Şinasi Batı'dan aldığı “hak, adalet, hürriyet, medeniyet, akıl” gibi yeni kavramları, idealinde oluşturduğu “ideal insan tipi”nde vücuda getirerek bir yeniliğe imza atmıştır. İnsanı, Reşid Paşa'nın şahsında ortaya koymak suretiyle idealize ederek ülkenin geleceğinde etkin rol oynayacak gençlere aşlamaya çalışmıştır.

2.2. Ziya Paşa

Şinasi'nin aklı ön plâna çıkaran insanı, Ziya Paşa'da âciz ve kadercî bir kişiliğe bürünür. Ziya Paşa'nın ideal insan tipini ortaya koyduğu önemli şiirleri “Terci-i Bend” ve “Terkib-i Bend”dir. “Terci-i Bend”de Ziya Paşa, kâinatın varoluşunu hayret ve acizlikle izleyen bir insan tipi çizer. Eski edebiyatımızda sıkça görülen yaratıcıyı kâinatta arayan insan, “Terci-i Bend”de bu fikri daha felsefî bir boyutta yoğunlaştırır. Eski şiirimizdeki Yaratıcı'yı mutlak kabul ve kadercilik anlayışı, “Terci-i Bend”de “felsefî bir huzursuzluk” şeklinde kendini gösterir.²⁵

Ziya Paşa, akıl ve bilgi konusunda Şinasi ve Namık Kemal'den daha farklı düşüncelere sahiptir. Aklın ve bilginin, evren ile ilgili büyük sorular karşısında yetersiz kalacağı inancındadır. Akıllı insan çevresini ve her şeyden önce kendisini duyumsayan/önemseyen insandır. İşte şiirimize, varoluş karşısında sorular soran huzursuz insan tipi bu dönemde girer. Sorular karşısında sürekli yeni sorularla açmaza giren insanın acizyeti ise Ziya Paşa'nın şiirlerinde bu noktada önem kazanır.

İnsan olmanın, özellikle düşünen ve sorgulayan insan olmanın zorluğunu fark eden Ziya Paşa:

“Olaydı olduğu hâlde rızâsı insânın
Bu rütbe olmaz idi çok belâsı insânın”²⁶

²⁴ Mehmet Kaplan, *a.g.e.*, s. 175-176

²⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 312

²⁶ Önder Göçgün, *Ziya Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İzmir 1987, s. 277

derken zorluklar karşısında direnen, hayır diyebilen bir insan profili çizer. Hür insanın haklarını üst düzeyde tutan Ziya Paşa'da hürriyet kavramı da önemli bir yere sahiptir. Namık Kemal'de ideal düzeyde görülen hürriyet kavramı, onda biraz daha karamsar ve ulaşılamaz bir tarzda karşımıza çıkar.

“Bir esâret-gâh-ı ibretdir bu âlem hâsılı
Duymadı kimse cihânda lezzet-i hürriyyet”²⁷

diyen Ziya Paşa'nın karamsarlığı bu beyitte gün yüzüne çıkar.

Ziya Paşa'nın şiirlerinde akıl ve bilgiye bakışta olduğu gibi, huzursuz insanın yaşamı ve çevresindeki olayları sorgulama şekli de, Şinasi ve Namık Kemal'den farklıdır. Onun bu tavrı daha çok Abdülhak Hamid'in bakışıyla ve Akif Paşa'nın “Adem Kasidesi”ndeki görüşleri ile örtüşür. Adem Kasidesi ile nihilist bir çizgi takip eden insan ve varlık anlayışı, Ziya Paşa ile mutedil insanı ortaya çıkarır.

Şekil bakımından eski şiirler yazan Ziya Paşa'nın fikirlerinde birçok yenilik bulmak mümkündür. Fakat Ziya Paşa'yı biz özellikle ikilem içerisinde kalmış, kendisiyle çelişen bir şair olarak tanırız. Batılılaşma yolunda yeni adımlar atan bir milletin üst düzey yöneticilerinden birinin –Ziya Paşa'nın- kafasının Doğu ile Batı, eski ile yeni arasında sıkışıp kalmışlığı bizim toplumumuzu da yansıtmaktadır. “Şiir ve İnşa” makalesi ile “Harabat Mukaddimesi”nde birbiriyle zıt fikirleri savunan bir kişinin ruh durumu, bu sıkışmışlığın ve arada kalmışlığın göstergesidir.

Ziya Paşa'nın ideal insanı haddinin sınırlarını zorlamayan, insanlığın gerektirdiği vazifeleri yerine getiren kişidir. İnsan her şeyden önce insanlığa hizmet etmelidir.

“Âdem olanın hayr olur âdemlere kasdı
İnsânlığa insânda budur işte delâlet”²⁸

“Terkib-i Bend”de geçen yukarıdaki beyit “temel felsefesi bakımından adalet fikrine dayanır. Bu fikirden hareketle insanlık, idealize edilir.”²⁹

²⁷ a.g.e., s. 249

²⁸ a.g.e., s. 212

²⁹ a.g.e., s. 18

İnsanlığa hizmet fikrini ön plânda tutan Ziya Paşa, insanımızın batılılaşma yolunda ne gibi adımlar atması gerektiğini ise “Harabat Mukaddimesi”nde şu şekilde dile getirir:

“İster isen anlamak cihânı
 Öğrenmeli Avrupa lisânı
 Etmiş orada fûnûn terakkî
 Tahsîlden eyleme tevakkî
 Ansız kişi tam şâ’ir olmaz
 Bir kimse lisânla kâfir olmaz
 Sende var ise eger hamîyyet
 Tahsîline eyle sarf-ı himmet
 Kıl terceme anları ziyâde
 Tâ milletin ede istifâde
 Ahz eyle sanâyi’ü ulûmun
 Terk eyle zemâ’im ü rûsûmun
 Taklîd ile aslını unutma
 Millîyyetini hakîr tutma³⁰

İdeal insan tipinde hangi özelliklerin olması gerektiğini bu şekilde belirten Ziya Paşa, aslında kendisi için bile ütopyik sayılabilecek tespitler yapar. İdeal insan, Avrupa’daki fenni, sanatı, dili öğrenmeli; onları kendi vatanının menfaatleri doğrultusunda aktarmalıdır. Bunun yanı sıra basit bir taklitçilik sevdasından uzak durmalı, millî değerlerini unutmamalıdır. Osmanlı devletinin yüzyıllar boyu kendi hâlinde yaşarken Batı’nın her alanda gelişmesi Ziya Paşa’yı da diğer aydınlarımız gibi derinden etkiler. İdeal bir insan tipi oluşturma kaygısı ve çabası işte bu nedenle önem kazanır. Batı’nın, ulaştığı gelişmiş teknolojik seviye ve geliştirdiği düşünce sistemlerini en kısa zamanda öğrenip onları milletimize aktarmak Ziya Paşa’ya göre ideal insanın en temel görevidir.

³⁰ a.g.e., s. 74-75

2.3. Namık Kemal

Namık Kemal, şiirde yenileşme çabalarını Şinasi'nin ardından daha gür bir sesle devam ettirir. O, eski edebiyata karşı, hem nesirleriyle hem de şiirleriyle şiddetle yeniyi savunur.

Yenileşmenin her alanda gerekli olduğuna inanan şair, edebiyatı, bu noktada araç olarak görür. Bu düşünceden hareketle, şiirlerini daha yenilikçi bir tarzda kaleme alır. Namık Kemal'in istediği yenilikleri bünyesinde taşıyacak insan tipi de işte bu yeni şiirlerin, özellikle de "Hürriyet Kasidesi"nin içinde şekillenir.

Tanzimat dönemi şiirinde ideal bir insan tipi oluşturma çabası Namık Kemal'de de görülür. Şinasi'de, Mustafa Reşid Paşa olarak karşımıza çıkarılan ideal insan tipi, Namık Kemal'de isimsiz bir "Hürriyet kahramanı"dır. "Şair "Hürriyet Kasidesi"nde bir "hürriyet kahramanı" tipi yaratmıştır. Bu tip "yeni"dir ve eski muti, mevcut düzene bağlı bürokrat aydın tipine zıttır. O bir kalem efendisi veya devlet memuru değil bir "düşüncenin kahramanı"dır.³¹ Namık Kemal "Hürriyet Kasidesi"nde baştan sona hayalinde canlandırdığı ideal insanın vasıflarını sıralar. Fakat bu özellikleri Şinasi gibi belirli bir kişiye yüklemez.

Kasidenin tamamında yüceltilen değerler, özlenen ve uğruna ızdırıp çekilen idealler üzerinde durulur. İdeal, insanlığa hizmet ve doğruluktur. İdeal insan, halka hizmet eden insandır. İnsanlığın evrensel anlamda geçerli ideal kuralları vardır. İnsanlığa hizmet etmek de bu kurallardan biridir. Kendi türündeki canlılara hizmet eden insan, görevini yerine getirmenin mutluluğunu yaşar,

"Usanmaz kendini insân bilenler halka hizmetten
Mürüvvet-mend olan mazlûma el çekmez iânetten"³²

İnsanın varlığını başka varlıklar karşısında ispat edebilmesi için hür ve iradî bir güce sahip olması gerekir. Namık Kemal, bunun farkındadır ve bu yolda adım atmaktan çekinmeyeceğini birinci tekil şahsın ağzından dile getirir.

³¹ Mehmet Kaplan, *a.g.e.*, s. 179-180

³² Önder Göçgün, *Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri*, AKM Yay., Ankara 1999, s.

Kasidenin temel ilkesini oluşturan hürriyet fikri bir kale gibi görül-
mektedir. Bu kaleyi yıkmak zulümle gerçekleştirilemez; çünkü insan id-
raki zulüm karşısında boyun eğmez:

“Ne mümkün zulm ile bî-dâd ile imhâ-yı hürriyyet
Çalış idrâki kaldır muktedirsın âdemiyyetten”³³

Zulmedenlere karşı gür bir ses tonu ile söylenen bu sözler, Namık Kemal’in kahramanının silüetini gözler önüne sermeye yetecektir. Bu kahraman idealleri uğruna her şeyi göze alan, zulme karşı duran, içi hürriyet ve vatan sevgisi ile dolu olan bir insandır. “Hürriyet Kasidesi”nin genelinde zulmedenlere karşı meydan okuyan Namık Kemal, hürriyet fikri ile kendi şahsiyetini birleştirir.

Kahramanlar iradeli insanlardır. Namık Kemal’in şiirlerinde yer alan kahramanlar da tarihin akışını değiştirebilecek kadar iradeli bir yapıda karşımıza çıkarlar.

“Eder tedvîr-i âlem bir mekînin kuvve-i azmi
Cihan titrer sebât-ı pâ-yı erbab-ı metânetten”³⁴

Namık Kemal’in şiirlerindeki ideal insan tipi dinamik bir yapıya sahiptir. “Zamanda ve mekânda bir hareket ve irade adamı olmasının yanında, ruh basamakları bakımından sürekli yükselme azmi içindedir.”³⁵

Namık Kemal’in ideal insan tipi, bir hürriyet sevdalısı olmasının yanında vatan kahramanıdır da. Bu nedenle vatan, onun Batılı tarzda yazdığı şiirlerinin ana eksenini oluşturur. Vatansever bir kahraman edasıyla yazdığı “Vâveylâ” başlıklı şiirinde, Namık Kemal’in şiirinin batılı bir çizgiye ulaştığını görürüz.

Şiirlerinde milleti uyandırmaya çalışan Namık Kemal, vatanın içinde bulunduğu durumdan birer birer fertlerin suçlu olduğu kanaatindedir. Namık Kemal’in ideal insanı sosyal eleştiri yaparken bile, ‘ben’den başlayarak ‘biz’e ulaşır. Vatanın içinde bulunduğu durumdan herkes sorumludur. Bu sorumluluk alma tutumu onun ideal insanının da en temel özelliklerindedir. Bu özelliği vurguladığı “lâzımsa” redifli gazeli bunun göstergesidir:

³³ a.g.e., s. 9

³⁴ a.g.e., s. 8

³⁵ Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 180

“Sana senden gelir bir işde ancak dâd lâzımsa
Ümidin kes zaferden gayrıdan imdâd lâzımsa”³⁶

İdeallerini ütopyalar üzerine kurgulamayan şair, şiirlerinde ve yazılarında gerçekleşmesini istediği düşüncelerine sınımsız bağlıdır. Onun için ideal, bir masal ülkesinde ya da Kaf Dağ’ında değildir. İdeal, insanın kendisindedir. Namık Kemal kendi millî değerlerini yücelten, Batının ilmini, irfanını özümseyen insanı kahramanlaştırır, idealize eder. “İnsanı, hayat ve tabiat karşısında akli ve iradesiyle hareket eden, kendi gücüne inanan, hatta zaman zaman narsizmi düşündüren bir tavırla kendini beğenen ve ortaya koyan, her şeyi kendi ‘ben’i etrafında toplayan tarihî bir varlık olarak görür.”³⁷

Şiirlerinde ideal insan tipini oluştururken kahramanlık mefhumunu ön plâna çıkarır. İdeal insan, her şeyden önce hayatını yüce bir değerler sistemi üzerine kurmuştur ve bu değerler uğrunda ölmekten çekinmez. Namık Kemal’in ideal insanda aradığı değerlerin başında hürriyet ve vatan sevgisi gelmektedir.

Namık Kemal’in ideal insan tipi, Şinasi’nin insan tipi gibi sadece akli ile ön plâna çıkmaz. Aklın yanında, iradesi ve idealist çizgisiyle daha ön plândadır. İdealizm, önce ‘ben’de başlar. Şinasi gibi ideallerini bir kahramana yüklemeyen Namık Kemal, ‘ben’den ‘biz’e doğru giden bir bilinçle sorunlara yaklaşır. Kahramanının ‘benden yola çıkışı, onun nefsi arzularını ön plânda tuttuğu anlamına gelmemelidir. Namık Kemal’in yaşam felsefesinde ‘ben’e ait arzular hep arka plânda kalmıştır. İdealist insanın kendine ait özel yaşamı, özel beklentileri olamaz. “Cezmi” adlı eserinde Adil Giray’ın ağzından aktarılan aşağıdaki beyit, insanın dünyada nefes almak dışında idealleri olması gerektiğini işaret etmektedir:

“Yüksel ki yerin bu yer değildir
Dünyâya geliş hüner değildir”³⁸

Namık Kemal, şiirlerinde mağrur bir insan tipi çizer. Ona göre, yaşam karşısında boyun eğip âciz bir insan olmaksızın şerefli bir şekilde ölmek daha makbuldür. İdealist insan dünya düzeninin, insanı bayağılaş-

³⁶ Önder Göçgün, *a.g.e.*, s. 66

³⁷ Şerif Aktaş, *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi*, Akçağ Yay., Ankara 1996, s. 39

³⁸ Önder Göçgün, *a.g.e.*, s. 354

tıran, alçaltan fikirleri karşısında özellikle sağlam adımlar atmalıdır. “Bu insan, uhrevî değil, dünyevîdir; aklın tabiata hâkimiyetini kabul eder; dinî ve tabiatüstü güçlere değil, kendi gücüne inanır; geleceği hazırlamakla görevli olduğunun şuurundadır; tarihî zaman içinde kazanılmış millî değerlerin, hâlin şartlarına taşınmasını ister; gayelerinin gerçekleşmesinde müşahhas olanı işleyen bir edebiyatı vasıta olarak görür; her türlü tabîi ve sosyal hâdisenin merkezinde bulunan bu insan, olaylar karşısında pasif değil, aktiftir; aklını, irade gücünü, bilgisini kullanarak tabiata hâkim olacağı kanaatindedir.”³⁹ Bilgi ve olgunluk da ideal insanda olması gereken temel ilkelerdendir:

“Ben ârifim ilm-i yâkin irfân-ı Hakk’dır zâtıma
Ben kâmilim yâr ü karîn eşrâf-ı kümmeldir bana”⁴⁰

Bilgi, insanın olgunlaşmasını sağlayan araçtır. Bu nedenle Tanzimat dönemi insanı, “kemâlât-ı insâniye” anlayışına geçiş yapar. Bilgi ile donanımlı insanın, mülk yönünden zengin olmasına gerek yoktur. Bilen insan, tüm rütbelerden, makam ve mevkilerden üstündür. Çünkü bilgi evrensel-dir. Hürriyet ve vatan kavramlarını sıkça yan yana kullanan şair, millî bilince erişmiş ‘ben’in söylemini şiirlerinde ifade ederek ideal insan tipini çizmeye çalışmıştır.

3. Bireysel Söylem ve Batılılaşmış Yeni İnsan Tipine Doğru Gelişmeler

3.1. Recaizade Mahmut Ekrem

Türk edebiyatında ferdileşme yolundaki ilk ciddî adımlar, Recaizade’nin santimentalist bir yaklaşımla yazdığı şiirlerinde görülür. Bu nedenle onun şiirlerindeki insan; karamsar ve düşünceli bir vaziyette karşımıza çıkar. Onun ferdiyetçi bir yaklaşımla kaleme aldığı şiirlerinde sadece ‘ben’in duyuş tarzı yer alır. Namık Kemal’de olduğu gibi ‘ben’ anlayışından ‘biz’ anlayışına doğru bir yöneliş yoktur. O, sadece kendi yaşamını ön plânda tutan kendi acılarıyla boğuşan, dertlenen, ağlayan, hayret duyan bir birey olmaktan öteye geçemez.

³⁹ Şerif Aktaş, “Namık Kemal ve İnsan”, *Doğumunun Yüzellinci Yılında Namık Kemal*, AKM Yay., Ankara 1993, s. 2

⁴⁰ Önder Göçgün, *a.g.e.*, s. 49

Şinasi'nin şiirlerinde akıl, ilim ve irfan özellikleri ile donanmış "ideal insan", Ekrem'de bu özelliklerin yanında asıl varoluş amacına da yönelir. Şair, insanın sadece akıl ve bilgi sayesinde üstün bir varlık olduğu düşüncesini kabul etmez. Fakat insanın varoluşsal anlamda taşıması zorunlu olan özellikler vardır.

"Kim ki kavlinde sebât-âver-ü peymân olmaz
Akl ile ilm ile irfân ile insân olmaz"
(...)

"Kişi dünyâya gelir hayr ü şeri bilmek için
Hayf kim vâsıl-ı ser-menzil-i irfân olmaz"⁴¹

Bilgi, ilim, irfan gibi özellikler insanın asıl insanî görevlerinden sonra gelir. Her insan mutlaka bunlara ulaşmalıdır. Ancak öncelikle insanlığın gerektirdiği temel dayanak noktalarını bilmek gerekir.

Recaizade Mahmut Ekrem'in, Nijad için yazdığı şiirlerinde yer yer insanın ideal yönlerini vurgulayan dizelere rastlamak mümkündür:

"Fikr-i hamiyete müteşahhas misâl idin,
Kalbinde çoktu millet için gayretin senin"
(...)

"Türk'üm! Deyip onunla mübâhât eder idin,
Unvân-ı fahr idi sana milliyetin senin"⁴²

Ekrem'in, Nijad'ın ölümünün ardından, hayalindeki insanı oğluyla bütünleştirmesi son derece doğaldır. Şinasi'nin Mustafa Reşid Paşa'sı, Namık Kemal'in vatan ve hürriyet kahramanı olarak karşımıza çıkan ideal insan tipi ile Recaizade'nin Nijad'a yüklediği bu değerler karşılaştırılırsa; Recaizade'nin ideal insanı ötekilerin yanında biraz cılız kalır. Yine de, Recaizade'nin idealindeki insan tipinin oğlunun şahsında ortaya çıkması, onun yenilik yolundaki ideal insana dair görüşleri hakkında bize ipuçları verir.

⁴¹ İsmail Parlatur, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaizade Mahmut Ekrem -Bütün Eserleri II*, MEB Yay., İstanbul 1997, s. 103

⁴² *a.g.e.*, s. 408

Hürriyet düşüncesi, Tanzimat'ın diğer şairlerinde olduğu gibi Recaizade Mahmut Ekrem'de de yer bulur. Devrin şartları gereği insanların özgürlüklerine düşkün olmaları hürriyet düşüncesinin şiire yansımalarının yolunu açmıştır. "Halkın ezildiği, ahlâksızlığın alıp yürüdüğü bir ortamda hürriyetin yok edildiğini,

"Hürriyeti esârete tahvîl kıldılar
Ulviyeti mezellete tebdîl kıldılar"⁴³

sözleri ile anlatan şair, zavallı milletin böylesine ağır baskıya boyun eğmekten başka yapacağı bir şey olmadığını söyler."⁴⁴

Özellikle millet ve milliyet kavramlarını kullandığı yukarıdaki dize-lerin arka plânında, insanın vatanına olan sevgisi kendini göstermektedir. Her ne kadar Tanzimat ikinci dönem şairleri ferdî konulara yönelmişlerse de Osmanlı'nın içinde bulunduğu konuma da duyarsız kalmamışlardır. Tanzimat birinci dönem sanatçıları kadar siyasete bulaşmayan bu dönem şairleri, eserlerinde zaman zaman o dönemin önemli kavramları arasında yer alan "vatan, hürriyet, millet, milliyet..."ten söz etmişlerdir.

"Yok kimseden nazar olan özü insan olanlara,
Sen bak Hüda terahhüme şâyân olanlara,
Zahm-ı zaman ile yüreği kan olanlara,
Ahvâl içinde fikr-i perişân olanlara,
Her gün uyûn-ı gayret-i giryân olanlara,
Her şeb: "Vatan! Vatan" diye nâlân olanlara..!"⁴⁵

Namık Kemal'in gür sesli vatan şiirlerine özenilerek yazılan bu dizelerde daha yumuşak, daha santimentalist bir söylem vardır. Vatanın içinde bulunduğu durum karşısında bir çözüm önermek ya da bir kahraman tipi çıkarmak yerine, çaresiz insan tipi çizilmiştir şiirin genelinde.

Recaizade Mahmut Ekrem'in şiirlerinde insan, tabiatın vazgeçilmez bir parçası/unsuru olarak görülür. Her güzel şeyin şiire konu olabileceğini savunan insan için tabiat vazgeçilmez bir kaynaktır. Onun şiirlerinde siyasî mücadeleler veren, kahramanlıklar gösteren, toplumu peşinden

⁴³ a.g.e., s. 449

⁴⁴ a.g.e., s. 150

⁴⁵ a.g.e., s. 456

sürükleyen insan tipi yoktur. Düşünceler içerisinde yüzen, efkârlanan, hayallerle yaşayan insan vardır.

“Vaktâ ki sabaha karşı nâ-gâh
Bir zevrak içinde bir tek insan”⁴⁶

Recaizade Mahmut Ekrem’in şiirlerinde çizdiği insan tipi, Tanzimat ikinci dönem sanatçıları etkisi altına alan romantizm akımıyla bağdaşır. Ferdî arzularını, acılarını, kederlerini, kısacası hislerini hareket noktası olarak gören bir insan tipi karşımıza çıkar. Elbette ki Ekrem Batılılaşmaya karşı değildir. Onun idealindeki insan da Batılı düşünceyi ve yaşayışı örnek alır.

3.2. Abdülhâk Hamid Tarhan

Ekrem’le başlayan ve Hamid’de gelişen “santimentalizm” ile şiirimize, kendi dertlerini/sorunlarını ön plâna çıkararak insan tipi girer. Romantik edebiyatın tesiri altındaki bu insan, toplum karşısında idealist bir tavırdan çok kendi ‘ben’ine ait sorunları ile boğuşan bir çizgide ilerler. “Romantizmde bireyin kendi bireyselliğini dile getirme arzusu, merkezî bir yer işgal ediyordu. Hiçbir şey, ölüm, güzellik, aşk, hayal ve acı çekme gibi bireysel ifadenin aşırı coşku ve duygularının önünde durmamalıydı. Böylece her şeyin temelini ‘ben kültü’ yerleştiriliyordu.”⁴⁷

Hamid’de görülen ‘ben’ bilinci ile Namık Kemal’de görülen ‘ben’ bilinci farklı bir yapıda karşımıza çıkar. “Namık Kemal toplum karşısında kendi varlığını unuttur; Hamid’de ise esas, kendi varlığıdır.”⁴⁸ Hamid kendi sorunlarını felsefî boyutta şiirlerine taşır. Hamid, Recaizade’de olduğu gibi basit ferdî sorunları işlemez. O daha karmaşık daha üst düzeydeki sorunlarla uğraşır.

Onun şiirlerindeki insan tipi, kafası karışmış bir şekilde karşımıza çıkar. Bu insan, toplumsal sorunları tamamıyla yok saymasa bile ikinci plâna iter. Devrin siyasî ve sosyal şartları Hamid’in şiirinin içeriğini belirlemede önemli rol oynar. Yoğun bir sansür döneminde eserler yazan Hamid, doğal olarak sosyal ve siyasî konular yerine ferdî sorunlara yönelir.

⁴⁶ *a.g.e.*, s. 378

⁴⁷ Hans Van Der Loo, Williem Van Reijen, *a.g.e.*, s. 81

⁴⁸ Mehmet Kaplan, *Edebiyatımızın İçinden*, Dergâh Yay., İstanbul 1978; s. 62

“Makber” şiirindeki, felsefi ve metafizik konular, ferdî buhranlar içindeki insanın yansımasıdır. Bu şiir sadece eşini kaybetmiş bir insanın dramatik söyleminden ibaret değildir. O asıl kendi “ben”ini yansıtır bu şiire. “Hamid, Türk edebiyatında ilk defa ‘kendi kendini anlatmak cesaretini’ gösteren insandır. Gerçi eski edebiyatta da iç ben fikri vardır ve şairler, kendilerinden bahseder görünürler. Fakat bu benler ve şahsî duygular hep birbirlerine benzer klişe ve umumî bir mahiyet taşır; onlarda Hamid’de bulunan “yaşanmışlık” ve bundan dolayı doğan yenilik ve gerçeklik yoktur”⁴⁹

Soru işaretleri ile dolu bir yığın sorunu şiire sokan Hamid’de, aradığı cevapları bulamayan insan tipi ile karşılaşırız. Yaşadığı dünyayı bu denli sorgulayan insan tipinin dışı açık olmaması son derece doğaldır. Onun şiirindeki insan, kendi içindeki sorunları aşmanın peşindedir öncelikle. Bitmek tükenmek bilmeyen bu sorular arasında sıkışan düşünceler, şiirlerinde felsefi bir söylem kazanır. Bu noktadan hareketle Hamid’in “ideal insan tipi”ni Mehmet Kaplan’ın şu tespitleriyle belirlemek doğru olacaktır: “Hamid kendi benliğinin karışık muhtevasına dönmekle yeni bir insan ve gerçek fikrine ulaşıyor. Onda aklın izah edemeyeceği bir sürü tezât, eski din, ahlâk görüşü ile çatışan bir sürü temayül bulunuyor. Hamid, bu suretle insanı ve kâinatı bir problem hâline getiriyor. Onun kendi kendisini doğrudan doğruya anlattığı veya temayüllerini hayalî şahıslarla temsil ettiği eserlerinde beliren insan, ideal ve idealist değil, karanlıklar, çıkmazlar ve meseleler içinde bocalayan bir varlıktır.”⁵⁰

Hamid’in, sosyal meselelerle ilgilenen insan tipini çizdiği şiirlerinde bile soru işaretleri yoğunluktadır. Bilginin ve irfanın insan için ne kadar gerekli olduğunu bilen Hamid, tıpkı diğer Tanzimat şairleri gibi; her şeyden evvel “bilen insan”dan yanadır. Cehaletin karşısına yükselen değerler olarak çıkardığı ilim ve irfan, hayatın anlamı olarak şekil kazanır.

“Ey beşer çehreli hayvân, heyhât!
İlm ü irfân iledir zevk-ı hayât
Anı hiç kullanmazsa, nâdân,
Neye vermiş sana nutku Yezdân?”⁵¹

⁴⁹ a.g.e., s. 63

⁵⁰ a.g.e., s. 63

⁵¹ Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İnkılap Yay., İstanbul 1995, s. 144

İnsana Yaratıcı tarafından verilen yeteneklerin boşa harcanmaması, ilim ve irfan sahibi olunması, Hamid'in de dikkat çektiği konulardandır.

Abdülhâk Hamid'in ilim karşısındaki tavrı Tanzimat dönemindeki diğer şairlerden farklı değildir. O, cehaletin insanı ne gibi felaketlere sürükleyeceğinin bilincindedir. Yenileşme yolunda Avrupa'yı kendisine model olarak alan aydınımız gibi Hamid de, Batı'daki ilim ve sanat faaliyetlerini takip etmek ve öğrenmek gerektiğine inanır.

Hamid'in Fatih Sultan Mehmet ve Selim gibi hükümdarlar için yazdığı şiirlerde de ideal insan anlayışı sergilenir. Fakat burada şunu gözden kaçırmamak lazımdır ki bu şiirlerindeki insan anlayışı daha çok Osmanlı'nın ideal insan tipi vardır. Tanzimat ile birlikte değişen insan anlayışında ise başka şiirlerinde görülür. Onun bazı şiirlerinde, Batılı düşünce tarzını benimsemiş, millet hizmeti için bilgili ve donanımlı insan tipini yakalamak mümkündür. Özellikle "Mâzî Yolcusuna Âtî Yolu" adlı şiirinde Hamid'in ideal insan tipini buluruz.

"Fikrini sevk eyle biraz san'ata
Hâlini peyveste eder vüs'ate
Mektebe git, fen ile ol müşteğil
Vârisine feyzin olur müntekıl.
Ailene sahip olursun kadîm
Devletine hizmet edersin azîm
(...)
Hizmet ise, millete hizmet et!
Şeyhine de, söyle bunu himmet et!"⁵²

Hamid, sanat ve fenle uğraşan insanın, ailesine, milletine ve devletine hizmet edeceği fikri üzerinde durur. Görüldüğü gibi Batı'yı körü körüne taklit yer almaz bu dizelerde. Batı'nın sanatını ve bilimini öğrenen ve bunu kendi milletinin menfaatine kullanan insan tipi çizilir daha çok.

Tanzimat dönemi şiirine damgasını vuran hürriyet düşüncesine Hamid'in şiirinde de rastlamak Namık Kemal'in gür ses tonuna yaklaşan bir ifade tarzı sezilir.

"Hürriyyet! Eyâ mâlike-i ceş-i gazanfer
Esfârına her yerde kızıl kanla veren fer

⁵² a.g.e., s. 150

Teb-lerze-i havfın ne siper koydu, ne miğfer
Bahşeyledi sayhan bize bir sulh-ı muzaffer”⁵³

Vatan kavramı da Hamid’in şiirlerinde yer yer göze çarpar. Hürriyet düşüncesi vatan kavramının vazgeçilmez bütünlücüsü konumundadır. Hamid de bunun farkındadır ve az kullandığı bu sözcükleri genelde bir arada kullanmayı tercih eder.

Bu cânibde vatandır bunda hep şevk-ı hamiiyettir
Bu yanda fikr-i hürriyyet ki nur-ı âdemiyyettir.⁵⁴

“Külbe-i İştiyâk” şiirinden aldığımız yukarıdaki dizelerde Hamid, vatan ve hürriyet kavramlarının insan için nasıl vazgeçilmez değerler olduğunu anlatır. Bu değerler insanı tamamlayan, insanın varlığını ispat eden değerlerdir.

Abdülhâk Hamid’in şiirlerinde yer alan insan, ferdi sorunlarıyla baş başa kalmıştır. Kendi “ben”ini algılamaya çalışan ve bu yolda sorular soran birey, ancak kimi zaman yaşadığı toplumun sorunlarının farkına varır. Bu nedenle Hamid’in ideal insanı daha çok “ben”ini ön plânda tutan; fakat toplumsal duyuşa tamamen sırtını çevirmeyen insandır. İdrak yetisini insanın varoluş özellikleri üzerinde akılla birleştiren Hamid, aklın ve belleğinin ölüm sonrasına taşınacağı gerçeği üzerinde de durur. Bu noktada ise insanın iradesinin sağlamlığını da aklın bütünlüğü ile bağdaştırır. Akı üst düzeye taşıyan insan ise çağının gereklerini takip eden insandır. Özellikle Tanzimat döneminde Batı’ya açılan, Batı’nın bilimini sanatını ve edebiyatını öğrenen insan onun, daha doğrusu tüm Tanzimat edebiyatçılarının ideal insanıdır.

3.3. Muallim Naci

Muallim Naci, Tanzimat ikinci nesli ile aynı dönemde yaşayan, fakat onların edebî görüşlerinin karşısında yer alan “Ara Nesil” olarak adlandırılmış dönemin en önemli simasıdır. “Ara Nesil” sanatçılarının en önemli özelliği; dergi ve mecmualarda yayınladıkları tercüme ve telif eserlerle, Servet-i Fünûn edebiyatını hazırlamış olmalarıdır.

⁵³ Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, IV*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1982, s. 316

⁵⁴ a.g.e., s. 284

Muallim Naci, Tanzimat ikinci döneminde yeniyi savunan Recaizade Mahmut Ekrem'in karşısında eserlerini kaleme alır. Naci eskiyi savunmasına karşılık, yeniliğe ve sadeliğe açık bir şair olarak dikkati çeker.

Akif Paşa'da görülen yokluğa kaçış, Muallim Naci'de iman ile birleşerek farklı bir dünyaya kaçış şeklinde kendini gösterecektir.

“Bir başka cihân olunsa ibrâz
Etsek şuradan seninle pervâz
Dünyâ nedir anmasak unutsak
Âvâreyiz âşiyâne tutsak”⁵⁵

Yaşanılan dünyadan ve insanlardan kaçış duygusu içinde bulunan Naci, başka bir dünyanın hasretini çekmektedir. Daha sonraları Servet-i Fünûn nesli sanatçılarının sıkça kullanacakları bu tema, Muallim Naci'nin yukarıdaki dizelerinde olduğu gibi sade bir üslup ile söylenmeyecektir.

Tanzimat şairlerinin birçoğunun aksine İstanbul ve Anadolu insanı ile iç içe olan Naci, bunu şiirlerine daha gerçekçi ve rahat bir üslupla yansıtmıştır. “Naci'nin sanat dünyasının ve şiirindeki gurbet, yalnızlık, hüznün ve küskünlük şeklinde görülen belli başlı üç-dört ana temanın oluşumunda Rumeli ve Anadolu'nun birçok yerlerinde dolaşmasının, birbirinden çok farklı coğrafyalar üzerinde yaşayan değişik karakterdeki insanları tanımalarının olumlu-olumsuz büyük etkileri olmuştur.”⁵⁶

Naci'nin şiirlerinde yer alan tipi de kendinden önce Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa'daki gibi vatanına bağlıdır. Fakat bir farkla: “Naci'deki vatan düşüncesi, politik amaçlıların tam tersine, gerçekçiliğe daha yakın ve daha inandırıcı bir biçimde görülür.”⁵⁷

“Şân ü cândan istesem dünyâyı tecrîd ederim
Feyz-i tecdîdimle millet canlı, devlet şânlıdır.”⁵⁸

diyen Naci, vatani ve milleti nasıl yeni bir düşünce tarzı ile el üstünde tuttuğunu belirtir. Vatanını ve milletini seven insan fedakârlıkta bulunan insandır. Muallim Naci samimi bir şekilde ve inanarak yazdığı şiirlerinde, içi vatan sevgisi ile dolu bir insan tipi çizer.

⁵⁵ Kenan Akyüz, *a.g.e.*, s. 190

⁵⁶ Abdullah Uçman, *Muallim Naci*, Toker Yay., İstanbul 1974, s. 25

⁵⁷ *a.g.e.*, s. 25

⁵⁸ *a.g.e.*, s. 83

“Bilin batâlet ü gayret nedir, ne hâsıl eder
Bakın şimendifere, bir de kârvâmı görün
(...)

“Çalışmayıp oturanlarda züll ü ye’se bakın
Oturmayıp çalışanlarda izz ü şânı görün”⁵⁹

Naci, çalışan insanla çalışmayan insan arasındaki farkı, şimendifer ve kervan arasında benzetme yaparak gösteriyor. Bunu yaparken çalışmanın insan açısından ne kadar önemli olduğu üzerinde duran şair, teknolojik öğeleri de şiirine sokarak bilim ve teknoloji karşısındaki tavrını belirler.

Muallim Naci’nin şiirlerinde karşımıza çıkan insan tipi eskiye/geleneklerle bağını yitirmemiş; aynı zamanda bilim ve teknoloji alanlarındaki yeniliklere açık insandır. Körü körüne Batılılaşmaya karşı olan şair, bu düşüncesini şiirlerine de yansıtır.

SONUÇ

Tanzimat döneminde değişen sosyal ve siyasî şartlar edebiyatı da derinden/temelden etkiler. Batı’nın dünyasına açılan pencereden bakan aydınlarımız, edebiyatı araç olarak görerek ideal insan tiplerini eserlerinde yansıtmışlardır.

Özellikle Tanzimat’ın birinci dönemi olarak nitelendirdiğimiz Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa, eserlerinde sosyal ve siyasî konulara eğilerek ideal insan tipinin özelliklerini belirlemeye çalışmışlardır. Şinasi’nin şiirlerinde devrin sadrazamı, Tanzimat fermanının ilânında aktif rol alan Mustafa Reşid Paşa, yaptığı yeniliklerle, taşıdığı özelliklerle ideal insan tipinin öncüsü/modeli olarak görülür. Namık Kemal’in, şiirlerinde ise ideal insan anlayışı herhangi bir şahsa yüklenmez. Kendi “ben”ini şiirinin merkezine yerleştiren şair, buradan “biz” anlayışına ulaşır. Ziya Paşa’da kararsız, arada kalmış bir insan buluruz. Namık Kemal ve Şinasi gibi ideal insanı belirgin çizgilerle şiirlerinde göremediğimiz Ziya Paşa da Batı’nın bilim ve sanatını ön plânda tutan, vatanını ve milletini seven insanı idealize eder.

Tanzimat ikinci dönemi şairleri ise birinci dönemden uzak bir çizgide eserlerini verirler. Sosyal ve siyasî konulara uzak kalan Recazade Mahmut Ekrem ve Abdülhâk Hamid Tahran, ferdî ıstıraplarını yeni şekil

⁵⁹ Kenan Akyüz, *a.g.e.*, s. 194

ve içerikte yazarlar. Elbette ki onların şiirlerinde de insan vardır. Fakat bu insan, daha çok aklıyla, bilgisiyle, kahramanlığıyla ön plâna çıkmaz. Tanzimat ikinci döneminde eserler veren fakat onlardan farklı olarak “Ara Nesil”e dâhil olan Muallim Naci’nin şiirlerinde de ideal insanı az çok bulmak mümkündür. Edebî yönden eskiyi savunan, fakat yeniliklere de tamamen kapalı olmayan Muallim Naci’nin insanı, her şeyden önce çalışkanlığıyla dikkati çeker. Toplumdan uzak kalmayan Naci’nin, eserlerinde çizdiği insan tipi gerçeğe daha yakındır.

Tanzimat birinci döneminde devrin sosyal ve politik şartları sebebiyle değişen dünyaya karşısında bakışı da değişen Osmanlı aydını, edebî eserlerinde kendi doğrularını ve ideallerini yaşatacak bir insan tipi oluşturmaya çalışır. Özellikle ilk dönemde Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa, da siyasî söylemlerle birleşen şiirler, Tanzimat İkinci döneminde yine devrin sosyal ve siyasî şartları gereği Recaizâde Mahmut Ekrem ve Abdülhâk Hamid’de üslup bireysele kaymakla birlikte yeniliğe bakış ve ideal insanı oluşturma çabaları devam eder.

Yenileşme sürecine girdiğimiz Tanzimat döneminde insan anlayışında değişim olması kaçınılmazdır. Bu gidişte en önemli rolü aydınlar oynamıştır. Batı karşısında geri kalan toplumumuzu ileri götürecek ideal insan tipini oluşturmak ve bu tipin özelliklerini belirlemek ise devrin edebiyatçılarının görevi olmuştur. Tanzimat sanatçılarının şiirlerinde çizdikleri bu ideal insan tipi her şeyden önce, toplumun içinde bulunduğu durumdan nasıl çıkacağını hesaplayan, çözümler üreten, akılcı, bilgili, donanımlı insandır.

“IDEAL PERSON IN THE POEMS OF TANZIMAT PERIOD”

Abstract

During the collapse period of the Ottoman Empire, the intellectuals of this period tried to form an ideal human type. People realized this situation in Europe with the announcement of the Ottoman Reformation began to remove their deficiency. At this point intellectuals were expected to have a great responsibility to portray the ideal human type in their works.

The artists of the first and second periods of the Ottoman Reformation tried to write their ideal human type that reflects their ideals in their works. In this study, apart from Akif Paşa, Sadullah Paşa who guided the generation of the Ottoman Reformation, it is tried to determine how Muallim Naci who was the poet of the first and second periods of the Ottoman Reformation used the ideal human type in his poems.

Keywords

Poem, The Ottoman Reformation, Ideal, an Ideal person.